

EGY POLGÁR EMLÉKKÖNYVÉBE

TANULMÁNYOK A 66 ÉVES GERŐ ANDRÁS TISZTELETÉRE

EGY POLGÁR EMLÉKKÖNYVÉBE

TANULMÁNYOK A 66 ÉVES
GERŐ ANDRÁS TISZTELETÉRE

SZERKESZTETTE:
BOLGÁR DÁNIEL - FENYVES KATALIN - VÉR ESZTER VIRÁG

EGY POLGÁR EMLÉKKÖNYVÉBE

TANULMÁNYOK A 66 ÉVES
GERŐ ANDRÁS TISZTELETÉRE

SZERKESZTETTE:
BOLGÁR DÁNIEL - FENYVES KATALIN - VÉR ESZTER VIRÁG

KIR BT.
BUDAPEST
2018

A borítón I. Ferenc József látható vadászaton.
A Szécsényi Janka által digitálisan szerkesztett fotó alapjául szolgáló
felvételt a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára őrzi
P 240 – 1. – a – No. 776. jelzeten.

Nyomdai előkészítés és borítóterv: Huszár Glória
A szerkesztésben közreműködött: Schmidt Anikó

ISBN 978-615-00-2385-4

Tartalom

Köszöntő 11

Bolgár Dániel

Pengébb zsidók, deltásabb keresztények. Diskurzus a zsidó
testről és észről a 19. századtól a holokausztig 13

Csepeli György

A jó király. Dráma három felvonásban 81

Csorba László

Van-e „magyar nemzeti templom” az Örök Városban? 143

Csunderlik Péter

Egy budapesti polgár a bolsevizmus alatt. Kóbor Tamás
könyve a Tanácsköztársaságról 165

Erdődy Gábor

Modernizáló abszolutizmus és rendi tradíciók, autoriter állam
és alkotmányos parlamentarizmus, nemzeti egységtörekvések
és regionalizmus a 19. századi német fejlődésben 193

F. Dózsa Katalin

Népi, nemzeti, történelmi magyar, díszmagyar, huszáregyenruha,
magyaros ruha. Bátortalan kísérlet az egymásba érő fogalmak
tisztázására 219

Fenyves Katalin

Zsidó B osztályok a Budapesti VI. Kerületi Magyar Királyi
Állami Kölcsey Ferenc Gimnáziumban, avagy... 233

Glässer Norbert	
„Nemzetünk reménysége, Ottó trónörökös”. A királyi család híreinek neológ izraelita olvasatai	267
Hermann Róbert	
Görgei Artúr és a zsidó honvédek	289
Juhász József	
A szerb–montenegrói szétválás	307
Karády Viktor	
Az antiszemitizmus és a zsidóság kommunista tabuja	319
Kozári Monika	
Skiccek a 19. századról	345
Krausz Tamás	
Az államszocializmus: a fogalomalkotás problémája. Esszé	357
Kvász Iván	
Egy csokor <i>tréfli</i> , ajándékba	377
Magyar Zoltán	
Egy nemzetközi hóstípus magyar redakciói	391
Majoros István	
Az ifjabb Andrásy és az első világháború	429
Poór János	
A Pragmatica Sanctio történetéhez	445

Sajó András

Revizionista töredékek és áthallások az 1874. évi XXXIII.
törvénycikk ürügyén 465

Schmidt Mária

Háromszáz év távlatából 495

Vörös Boldizsár

„A nép java, a nép boldogsága a mi célunk”.

Hivatalos jellegű jövőábrázolás egy Veszprém megyei község
számára a Magyarországi Tanácsköztársaság idején 513

Köszöntő

Gerő András az Eötvös Loránd Tudományegyetem emeritus professzora, a Central European University tanára, a Habsburg Történelmi Intézet igazgatója. Ha jól számoltuk, eddig 68 kötetet írt vagy szerkesztett, és még sokkal több tanulmány, cikk szerzője. Elindítója és fáradhatatlan résztvevője számos tudományos és közéleti vitának. Munkáinak témái változatosak. Kutatóként a legtöbbet mégis a dualista kori Magyarországról írt. A közéletben pedig az foglalkoztatja leginkább, vajon úgy érezzük-e, hogy számíthatunk egymásra, egy közösséghez (nemzethez) tartozónak látjuk-e magunkat, és ha nem, mi módon lehetne elérni, hogy ez a helyzet előálljon. Gondolkodásának legjellemzőbb vonása talán az, hogy szeret mást gondolni, mint szokás.

Gerő András 2018. október 7-én töltötte be 66. életévét. Pályatársai, barátai, tanítványai azzal köszöntik, hogy leírják, miről gondolkodnak ők.

A szerkesztők

„*Nemzetünk reménysége, Ottó trónörökös*”

A királyi család híreinek neológ izraelita olvasatai¹

A nagy háború dinasztikus sérelmei a propaganda szintjén találkoztak a birodalmak alattvalóinak nemzeti törekvéseivel,² a modern polgári öntudat és politikai aktivitás pedig összefonódva jelent meg a felvilágosodást megelőző vallási világképek toposzaival. A háború következményének tudható be ugyanakkor az utolsó dinasztikus hatalmak eltűnése is Európa térképéről. Eltűnt velük együtt a nemzettudatok birodalmi megfogalmazódása,³ a dinasztikához való lojalitást pedig az utódállamok népeinek saját egyediségükbe vetett hite váltotta fel.⁴ A közösségi stratégiákat és a politikai cselekvéseket az adott életvilág keretein belül lehet értelmezni. Rupert Klieber katolikus egyháztörténész osztrák–magyar monarchiabeli felekezeti életvilág-konceptiója ugyanúgy ezt a gondolatot fogalmazza meg, mint Yosef Hayim Yerushalmi azon meglátása, miszerint még a vallási szövegek mögött is hús-vér emberek keresendők, s a történeti le-

¹ A kutatást az EFOP-3.6.2-16-2017-00007 azonosító számú, *Az intelligens, fenntartható és inkluzív társadalom fejlesztésének aspektusai: társadalmi, technológiai, innovációs hálózatok a foglalkoztatásban és a digitális gazdaságban* című projekt támogatta. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap és Magyarország költségvetése társfinanszírozásában valósul meg. A téma alapkutatásait a szerző az MTA-SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport (03 217) keretében kezdte meg.

² Gerő 2014.

³ Diószegi 1997: 284.

⁴ Romsics 2010.

írások egy komplex emberi valóság lenyomatai.⁵ A Habsburg Birodalom felekezeteinek diskurzustradíciói, a Monarchia felekezeti alapon megélt katolikus, zsidó, muszlim, pravoszláv és protestáns életvilágai alapjaiban határozták meg tagjaik tapasztalatait, lehetőségeit, értelmezéseit és perspektíváit.⁶ Gerő András szerint a nagy háború végén a rendszer és a király elleni állásfoglalásokban inkább a nem vallásos zsidóknak jutott hely:

„a vallásos zsidók mint kisebbség állampolgári helyzetükben is – mintegy »ontológiailag« – királyhűségeire voltak ösztönözve, hiszen jogegyenlőségük biztosítását és védelmét leginkább a létező hatalomtól várhatták. Tehát nemcsak a judaisztikus hagyomány és a modern nemzeteszme, hanem az állampolgári léthelyzet is hatalmi idomulásra ösztönzött.»⁷

A zsidóság esetében a judaizmus hagyományai, az átalakuló társadalom lehetőségei és korlátai, valamint a modern nemzeteszme megjelenése egyaránt hatott a felekezeti diskurzustradíciók formálódásának útjaira és a tágabb társadalmi környezethez való viszonyulási módokra. Premodern előképek, normák és szimbólumok fonódtak össze modern felvilágosult eszmékkel, ön- és jövőképekkel. A judaizmus hagyományai találkoztak az állampatrióta uralkodótisztelettel és a modern nemzeteszme szimbolikus politikáival. A következőkben ezek egymásra hatását vizsgálom meg neológ izraelita példán, imakönyvekre, homíliákra és publicisztikákra támaszkodva, jelesül azt, hogy miként jelent meg a történetiség rendje, a judaizmus hagyománya, a zsidó felvilágosodás univerzalista erkölcsi missziója és a magyar nemzeti elköteleződése a trónutódlás körül kirajzoló toposzokban?

⁵ Klieber 2010; Dubin 2014: 52. Dubin szerint Yerushalmit a zsidó mentalitástörténet, a zsidó történelem hosszú időtartamai (*longue durée*) érdekelték, nem pedig a judaizmus története.

⁶ Klieber 2010.

⁷ Gerő András egy lektori véleményének részlete.

A Kiss Arnold budai főrabbi által szerkesztett *Mirjám* című neológ női imakönyv (*techinó*) jubileumi kiadása 1917-ben már az ifjú királyi párért, a békéért és Ottó trónörökösért, „*nemzetünk reménységéért*” imádkozott. A női imakönyvek nemzeti nyelvű szövegei tágabb teret biztosítottak a szimbolikus politika⁸ adaptálására. A háborús propaganda és az új uralkodópár felé irányuló társadalmi elvárások így egyszerre jelenhettek meg a hagyományos imaformákkal, felvilágosult univerzalizmussal, filantrópiával és a magyar nemzeti azonosulással.

„Had[d] lássa fényben a hont, egyetértésben annak lakóit, békekességben annak gyermekeit, ö[s] zhangzatos munkásságban annak polgárait. Szilárduljon meg jogara alatt a nemzeti egység érzülete, honboldogítás kötelességérzete, szűnjék meg az ő atyai intésére pártoskodás és viszály, osztálygyűlölet és érdekhajhászás, hogy ez a nagyra szólított nemzet mentsvára maradjon az emberszeretetnek, a kölcsönös türelmetességnek, a nemes szabadelvűségnek, egyenjogosságnak és fölvilágosodásnak. Töltse örömben és boldogságban napjait hazánk védangyala, nemeslelkű hitvese Zita királyasszony oldala mellett, hogy mindketten még soká szemtanui lehessenek a királyi család tagjai jólétének és boldogságának”⁹

– vonatkoztatta Kiss Arnold imakönyve IV. Károlyra a fenti sorokat.

⁸ Gerő 2004.

⁹ Kiss 1917: 497–499.

Vallási hagyomány és modern politikai öntudat

Az *Egyenlőség* című társadalmi hetilap az uralkodónak és a Habsburg-dinasztiának tulajdonította a Monarchia népei és felekezetei közötti béke fennmaradását.¹⁰ Az újság a feltörekvő, emancipált, fiatal neológ zsidó középosztály véleményét képviselte, és azt tartotta feladatának, hogy bizonyítsa a magyarországi zsidóság magyar nemzethez tartozását.¹¹ Ferenc József önmagára szintén népei és birodalma egysége őrzőjeként és a felekezetek közötti béke védelmezőjeként tekintett.¹² Rudolf és Ferenc Ferdinánd halálának, Károly Ferenc József trónörökösi megnyilatkozásainak és a gyermek Ottó alakjának izraelita percepciói a tágabb kereteket tekintve a trónutódlás kérdése,¹³ a felekezeti kereteket személve pedig a királyi szövetséges¹⁴ történelmi modellje felől érthető meg. A Habsburg-dinasztia családi élete a dinasztikus és az állami patriotizmus fontos jelképei közé tartozott.¹⁵ Az egyén – ahogyan a premodern társadalomban általában, úgy az államiságot megjelenítő koronás fő családjában is – szerepek betöltőjeként jelent meg. Az 1850-es évektől Habsburg-Ausztriában az uralkodó, az ifjú Ferenc József – a családi barokk hagyományokat újragondolva – a keresztény vallásosság és erkölcs megtestesítőjeként, alattvalói példaképeként, az állam jelképeként tűnt fel.¹⁶ Az uralkodóház családi eseményeit a társadalom különböző csoportjai eltérő módon értelmezték és különbözőképpen építették be saját önképükbe törekvéseik megerősítése

¹⁰ Geró 2016: 269–270; Glässer 2016; Unowsky 2006: 105–108.

¹¹ Zima 2013: 54.

¹² Glässer 2016.

¹³ Glässer 2017.

¹⁴ A „királyi szövetség” történetírói problémája az Osztrák–Magyar Monarchia idején Galíciában született történésztől, Salo Wittmayer Barontól (1895–1989) eredt, és tanítványa, Yosef Hayim Yerushalmi gondolta tovább. Értelmezésében a „királyi szövetség mítosza” vigaszt és reményt nyújtott a zsidóság számára (Dubin 2014: 51–52).

¹⁵ Lásd Kőrösi 1894; Heller 1911.

¹⁶ Unowsky 2006: 26, 32, 106, 112.

céljából. Ferenc József Károly főherceg eljegyzését Zita hercegnővel a katolikus ifjúság és család értékeinek megerősítése céljából például fontos hírként hozta a *Zászlónk* című cserkészlap.¹⁷ Ferenc József temetése összefonódott a Magyar Vöröskereszt jótékonyági akcióival és a háborús propagandában a hátszág egységének kifejeződésévé vált. A gyermek Ottó trónörökös pedig Ferenc József temetésén és IV. Károly koronázása során a jövő ígérését testesítette meg a tragédiáktól sújtott császári-királyi családban. Nemcsak a családnak, hanem a birodalom nemzeteinek is azt sugallta szerepeltetése, hogy a korábban sok gondot okozott trónöröklés biztosítva lett.¹⁸

A modern zsidó politikai gondolkodás gyökereit keresve felmerül annak kérdése is, hogy a középkorban és a kora újkorban hogyan tekinthettek önmagukra, hogyan értelmezhatték saját helyzetüket a királyi udvarokkal kapcsolatban álló zsidók, illetve a kamaraszolgák. A kamaraszolgává vált zsidók számára az uralkodó teljes védelmet garantált a türelmi adó fejében, vagyonuk és pénzük pedig teljes egészében a kincstárhoz tartozott.¹⁹ Az egyház teológiailag legitimálta a kamaraszolgaság intézményét.²⁰ Salo Wittmayer Baron ezt a helyzetet – Lois C. Dubin szerint – úgy mutatta be történeti vizsgálódásaiban, mint amelyben a zsidók a kamaraszolgaság intézményét olyan királyi szolgasággá értelmezték át, ahol ők nem a király szolgáinak szolgálói, hanem az uralkodó védelme alatt álló szabad emberek. A kérdés értelmezésének lényege Baron szerint a társadalmi autoritásoktól való horizontális és vertikális függés. Kizárólagosan az uralkodó szolgálóként nem voltak alárendelve más, hierarchiában alacsonyabban álló vagy párhuzamos autoritásnak. A király szolgálói kifejezésnek vallási háttere van: *bBava Kama* 13a és b. Zaragozai Bachja ben Asér a 13. században ezt

¹⁷ *Károly királyi herceg és Zita főhercegnő...* 1912.

¹⁸ Maczó 2016: 6, 66, 77–78, 100–103.

¹⁹ Dubin 2014: 57.

²⁰ Komoróczy 2012: 158.

a talmudi helyet parafrazeálhatta, amikor azt írta: „*Szolgái vagyunk a királyoknak, de nem a szolgáknak.*”²¹ A király megjelölés a Talmudban az Örökkévalóra vonatkozik, akinek 2Móz 3 és 3Móz 25,42 szerint a zsidók szolgálnak. *mAvot* 3:6 (más számozásban *mAvot* 3:5) szerint, aki magára vállalja a Tóra igáját, arról leveszik a királyság és világi dolgok igáját. Aki pedig lerázza magáról a Tóra igáját (a parancsolatokat), arra ránehezül a királyság és a világ igája. A *sibud málchijot*, azaz a királyságok szolgálata a büntetésként értelmezett diaszpórabeli alárendeltségre utalt. A diaszpóra földi királyainak való alárendeltség a II. Szentély pusztulása utáni szétszóratás büntetéskénti értelmezéséből eredően lett természetes.²²

Baron a zsidókkal kötött császári szövetséget a történelmi zsidó közösség legmagasabb autoritással kötött vertikális szövetségeként fogta fel. Megközelítésében a császárokkal, monarchákkal és pápákkal kötött vertikális szövetség a középkori zsidóknak védelmet, stabilitást és rendet biztosított.²³ Komoróczy Géza szerint a középkori társadalomban a zsidók a király magas társadalmi státusban lévő alattvalói voltak.²⁴ A Magyar Királyság esetében a kamaraszolgaság jogi újítása Kálmán király korábbi törvényét helyezte hatályon kívül.²⁵

²¹ Idézi Komoróczy 2012: 159.

²² Lásd Fényes 2011: 26–28.

²³ Dubin 2014: 57–58.

²⁴ Komoróczy 2012: 159.

²⁵ Komoróczy 2012: 159.

Lamentatio Jeremiae Prophetae mint történeti percepció

Baron a száműzetés zsidó történelmének lamentáció jellegű és martirologiaszerű felfogásával szemben fogalmazta meg történeti modelljét felmutatva, hogy az antikvitásban és a középkorban a zsidók kreatív és aktív társadalmi, gazdasági és politikai szereplők is lehettek.²⁶ A „királyi szövetség” vigaszt és reményt nyújtó mítosza olvasható ki Adler Illés főrabbi értelmezéséből, amikor arról írt, hogy a Rudolf trónörökös és Erzsébet királyné elvesztéséhez is kötött szenvedés a királyt, Ferenc Józsefet a szenvedő zsidósághoz hozta közelebb: testvérévé tette a szenvedésben! A királyi család korábbi tragédiáinak izraelita értelmezéseiben a szenvedésgondolat szintén hangsúlyos volt.

„Ábrahámtól csak kérte az Isten az egyetlen fiát, de a király oda is adta... és talán ez a sok szenvedés és tragikum tette megértőbbé a zsidósággal, a szenvedés és tragikum népével szemben, mint a trónon minden elődjét. És talán a zsidóság is azért ragaszkodott hozzá az alattvalói hűség és hódolat rendes mértékén fölül, mert egyivásu testvért látott benne a türebben és szenvedésben. Amikor Agrippa király egyszer sirva fakadt a népe előtt, az vigasztalva kiáltott feléje: Ochinu atto! Ochinu atto! Testvérünk vagy, testvérünk vagy! A könnye-

²⁶ Dubin szerint az elmélet Baron saját osztrák–magyar monarchiabeli tapasztalatából táplálkozott. Galícia olajiparában és banki világában aktív, módos családból származott. Apja zsidó közösségi vezető volt, és a városi tanács tagja. Tanúja volt az európai zsidó közösségek működésének, később pedig nyilvános zsidó közösségi ügyekkel is foglalkozott az Egyesült Államokban. Megtapasztalta a nemzeti törekvések szétfeszítő erejét az Osztrák–Magyar Monarchiában, és bánta a Habsburg Birodalom szétesését, az általa képviselt stabilitás és rend elvesztését, amit Ferenc József császárként megnyugtatóan testesített meg számára. Baron a nacionalizmusokhoz negatívan viszonyult. Attitűdje az 1930-as és 1940-es évek európai valóságával szemben alakult ki. A középkor és a Monarchia elveszett világa a stabilitást, a rendet és az alapvető „tisztességet” jelképezte. Baron elmélete ellenpélda is a középkor náci használatára, amelyben az antiszemitizmust a középkorból vezetik le. Baron szerint a középkor sokkal jobb volt a zsidók számára, mint ahogyan az emberek többsége gondolta, és összehasonlíthatatlan volt azzal, amit a nácik kialakítottak. A középkorban a vallási és világi autoritások védelme alatt a zsidók alkalmas környezetben éltek a császárokkal, királyokkal és pápákkal kötött királyi szövetségnek köszönhetően (Dubin 2014: 58–59).

zö és szenvedő királynak, a tragédiák hőse, Izrael hódolattal kiáltotta sokszor: Testvérünk vagy! Testvérünk a türésben, a szenvedésben."²⁷

Ezen a ponton a neológ izraelita felekezet diskurzushagyománya eltér a Baron modelljét ösztönző, Dubin által vélt attitűdtől, a zsidó történelem lamentáció jellegével való szembehelyezkedéstől. Sőt a királyi ház szenvedéseinek felmutatása és a felekezettel/nemzettel való ezáltal lényegi azonosságának kimondása az általános közbeszédnek is része volt.

„Voltak már királyaink, kiket kön[n]yek nélkül kísért a nemzet a sirba [...] De nem volt még magyar király, aki annyira osztozott volna Szent István atyai fájdalomban, mint a mi királyunk, kinek szintén egyetlen egy fiugyermeké hunyt el ifjusága tavaszán. És nem volt még trónörökös a Habsburgok között, aki oly sokat ígért volna Magyarországnak, mint Rudolf királyfi, kinek szívébe nevelték a nemzeti szellem iránt való érzéket, nyelvébe oltották az édes hazai szót”²⁸

– írta a budapesti V. kerületi állami főreáliskola római katolikus vallású tanára, Kőrösi (Kucsera) László.

A modern zsidó tudomány, a *Wissenschaft des Judentums* német mintájának elterjesztői és közkeletű értelmezéseinek lokális formálói a zsidó történelmet szintén zsidó martirológiaként oldották fel a tudományos társaságok pártoló tagjai és a történelem iránt érdeklődő zsidó középrétegek számára. Jeffrey Veidlinger erre mutatott rá a szentpétervári *Evrejskaia starina* esetében. A folyóirat olvasói a zsidó történelem hallatán a judaizmus történetére asszociáltak, szekuláris történelem címen pedig gyakran marti-

²⁷ bSzota 41a parafrázálása; Adler 1916.

²⁸ Kőrösi 1894: 50–51.

rológiát írtak, azaz elégiákat vagy statisztikai adatokat a pogromokról.²⁹ Ebbe a vallási hagyományba és közkeletű „történelemfogalomba” emeltek be a budapesti neológ hetilapban az uralkodóház tragédiáit, amikor a zsidósággal rokonító mártíriumot formáltak belőlük. A szenvedésben megmutakozó azonosság toposza túlélte a Monarchiát. Az *Egyenlőség* IV. Károly halálhírében szintén párhuzamot vont a királyi család és az ország tragédiái, illetve a zsidóság sorsa között.

„1889 óta hazánk története a tragédiák láncolata. Először Rudolf trónörökös halála, azután a gyilkos merényletek az angyali szépségű és jószágos királyné és Ferenc Ferdinánd és neje ellen, erre a háború fúriáinak szabadulása, fennkölt öreg királyunk elmúlása ágyúdörejek és halálsikongások között, a veszített háború, az országnak minden jogot megcsúfoló, eszeveszett feldarabolása, a forradalmak és azoknak borzalmas következményei és mindezek tetejébe most az ifjú király a halottas ágyon. Az ő tragédiája a legfájóbb az ő életpályájának vége, a legszomorúbb. »Az ég magasságából hullott a földre, a bércek ormáról az örvény mélységébe« – és vele együtt mi is, mind. Számkivetésben, magárahagyottan, nélkülözéstől küzdve kellett meghalnia Magyarország dicsőséges királyi utódjának, ifjú feleségét és apró árvákat hagyva maga után a bánat sötét egyedülvalóságában.»³⁰

²⁹ Veidlinger 2009: 252.

³⁰ Fischer 1922.

Az Örökkévaló, aki dicsőségéből juttat...

A királyi szövetséges történeti modellje csupán egyik vetülete a premodern közösségi/vallási minták és a modern politikai gondolkodás összefonódásának. A másik, sokkal inkább kitapintható értelmezés és gyakorlat az Örökkévaló által legitimált koronás fő tisztelete, amely magába foglalta a koronás főre mondandó rabbinikus áldás³¹ és az *intrada* (az uralkodó elé Tóra-tekercekkel való vonulás) gyakorlatát, az uralkodóért mondandó imát, valamint az ezek mögött meghúzódó valláserkölcsei fejtegetéseket is.

Az állam vagy az uralkodó jólétéért mondott szombati és ünnepi ima az Örökkévalóval folytatott párbeszédbe emelte be a nem zsidó világi hatalomért mondott imát. Az istentiszteletek imái a szentélybéli áldozatokat helyettesítették.³² A *Hanoten tesuá* („Aki megváltást ad” kezdetű imaszövegek) változatai a közösség és a tágabb szociokulturális rendszer viszonyát mutatták. Hasonló ima a királyért vagy az uralkodóért a keresztény liturgiának vagy az iszlám gyakorlatnak is része volt. Mint imatípusnak számos változata alakult ki, egyesek az uralkodó és családja jólétéért szóltak, mások az országért és jólétéért, ismét mások különleges háborús és krízishelyzetekre vonatkoztak.³³

A magyar izraelita imakönyvek *Hanoten tesuá* szövegei Német- vagy Habsburg-Ausztria imakönyveivel ellentétben a dualizmus magyar nemzet- és országfelfogását tükrözték: Magyarországért, köz- és jólékonysági intézményeiért mondtak könyörgést arra való utalás nélkül, hogy mindezek a Habsburg Birodalom részét képezték volna.³⁴ A magyar asszimilatív nemzetkoncepcióval való azonosulásként értelmezhető, hogy Német- vagy

³¹ „Áldott vagy Te Örökkévaló Istenünk, a világ Királya, aki dicsőségéből juttat a hús-vér embernek.”

³² Damohorská 2010: 12.

³³ Damohorská 2010: 7, 15.

³⁴ Damohorská a Habsburg Birodalomra való utalás hiányát magyar sajátosságnak tekinti, ugyanakkor a kiegészítés értelmezéseit és a magyar szimbolikus politikát nem vonja be az elemzésbe. Lásd Damohorská 2010: 18–20.

Habsburg-Ausztria imagyakorlatával hasonlóságot csak a budapesti német nyelvű izraelita imakönyvek mutattak, Ferenc József és Erzsébet királyné mellett Rudolf trónörökös is megemlítve. Ilyen például az M. E. Stern által Budapesten 1880-ban nyomtatott *Fest-Gebete der Israeliten* című *machzor* (ünnepi imakönyv).³⁵ Pavla Damohorská további eltérésnek tekinti a birodalom más közösségeinek imaszövegeitől, hogy megjelentek a miniszterek, tisztviselők, tudományos és jótékonyági intézmények,³⁶ de a zsidó jelző vagy az Izrael név nem. A megváltásra vonatkozó rész helyett az ima végén a szeretetért, testvériségért és az emberek közötti egyenlőségért való könyörgés állt.³⁷

A Világ Teremtője dicsőségének halvány evilági visszatükröződése a koronás fő, de egyben a társadalom rendjének és a zsidóság biztonságának letéteményese is. *Pirké Avot* III. 2 kommentárjai foglalkoztak a királyért mondandó imával és a királyi hatalomban megtestesülő társadalmi renddel. Rási Jeremiásra hivatkozva hangsúlyozta, hogy a népek királyaiért is kell imádkozni, tekintettel arra, hogy a világ 70 népéért szukkotkor 70 ökröt mutattak be áldozatként. Rabénu Jona, a *Sááre tesuva* című muzsárkönyv szerzője a *Zsoltárok* 35,13-ra hivatkozva azt írta, hogy az ember köteles másokért is imádkozni, és a királyság békéjébe mindenki belefoglalatik. Jom Tov Lipmann Heller, a *Toszafoť Jom Tov* szuperkommentár szerzője szerint azért áll a zsoltárban királyság és nem király, mert a királyi tanácsra történik utalás (miniszterekre, tanácsadókra), akik irányítják az országot és törvényt tartanak az országban.³⁸ A királyi hatalomban

³⁵ Damohorská 2010: 60.

³⁶ A 19. század második felének és a 20. századelejének társadalmát a felekezeti, foglalkozási és jótékonyági egyletek képezték le, a szimbolikus politika helyi és országos rítusaiban egyleti tagként jelent meg az egyén, lásd Barna 2013. A tudományos intézmények felértékelődését a zsidó felvilágosodás racionális, társadalomjobbító elképzelései is magyarázhatják, ahogyan a modern magyar zsidó önképben is fontos szerepet játszott a zsidó tudomány művelése. Glässer – Zima 2014.

³⁷ Damohorská 2010: 60.

³⁸ Rási ad loc, rabénu Jona Gerondi ad loc, Heller ad loc.

megtestesülő társadalmi rendet fejtegette közérthetően magyar nyelven Leo S. Singer rimaszombati ortodox főrabbi 1907-ben *Kötelességtan* címen közreadott *Hovat haLevavot* feldolgozása. A koronás fő látásakor mondanó áldás mellett ez kitért a király iránti lojalitásra is.³⁹ Singer főrabbi a száműzetés három esküjét⁴⁰ vonatkoztatta a modernizálódó Magyar Királyságra, a modern polgári nemzetkonceptiót premodern vallási elvekkel támasztva alá.

„És mindazokra nézve, a kik Izrael nevét viselik, mindörökké szent azon eskü, melyről bölcseink szólnak: »Isten esküvel kötelezte Izraelt, hogy soha hűtlenséget ne kövessen el azon ország ellen és azon népek ellen, a melyek között él, hogy azonosítsa magát ezen népek érdekeivel, hogy vállalva munkálkodjék, küzdjön és szenvedjen velük.« (Mid. Sir, Has.) Izrael nem szegte meg soha hitét. Tanuskodnak a történet lapjai, hogy magyar hazánkat, e dicső Isten áldotta országot, melyen születünk és neveltetünk, melynek annyi javában részesülünk, annyi javát élvezzük, hálásan és hiven szeretjük, nyelvét, alkotmányát és intézményeit tiszteljük; haladása, virágzása és fénye óhajtásunk, törekvésünk és örömünk és ha vészben forogna, készen találna – mint hű gyermekét – minden áldozatra, készen vérünket is ontani érette.”⁴¹

Könyvében Singer főrabbi az Isten által legitimált uralkodó képét rajzolta meg. A korona és a hatalom tiszteletéről szóló fejtegetéseiben visszautalt a hazaszeretetre, a király és a haza akaratát a *Diná demálchutá diná* elvre⁴² hivatkozva, az isteni akart szintjére helyezte.

³⁹ Singer 1907: 210–211.

⁴⁰ *bKetubot* 111a. Lásd Fényes 2011: 26–28.

⁴¹ Singer 1907: 17–18.

⁴² A királyság törvénye törvény mindaddig, amíg a hatalom nem a zsidóság ellen lép fel. (*bNedarim* 28a és *bBava Kama* 113a-b)

„A hazának és királynak akarata, mely törvényeiben nyilatkozik, oly szent legyen előttünk, mint magának Istennek akarata, (l. *אין אנו מפקחים אין* az állami törvények fejez.) oly szívesen és önfeláldozóan kell azt követnünk, mint amilyen szívesen a vallásos ember Isten parancsait teljesíti.”⁴³

Apostoli magyar király, aki megcsókolta a Tórát...

A 19. század folyamán a modern nemzeteszméket és szimbolikus kísérőjelenségeiket a judaizmus hagyományos kereteivel kellett összeegyeztetni. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a modern nemzeteszmék megjelenése előtt a hatalom rendi jelképeit és rítusait ne integrálták volna a vallásgyakorlatba a lojalitás kifejezése céljából. A római császárok köszöntéséig nyúlik vissza a királyi személy, uralkodó köszöntésének (*laudes*) és ünnepélyes bevonulásának (*intrada*) középkori szertartása. A zsidók jelenlétét ezeken először 1111-ben V. Henrik császár római bevonulásakor jegyezték fel. A császárt énekkel köszöntötték a kapuk előtt, ahogyan később II. Callixtus pápát is. A szertartáshoz a zsidók részéről az ajándékok átadása, az uralkodó részéről pedig az előd által kiadott privilégiumok megújítása társult. III. Sándor pápa római bevonulásakor, 1159-ben Tóra-tekerccsel nyújtott át neki a küldöttség. Komoróczy szerint a szent tárgy érintése által egyfelől a pápa vagy a király nemzsidóként a közösség megtiszteltetésében részesült, másfelől a Tóra-tekerccs érintése a zsidó vallás egyik jelképe iránti megbecsülés kifejezése is volt. A Magyar Királyságban a király megajándékozása és Tóra-tekerccsel való köszöntése az itáliai reneszánsz hatásra jelenhetett meg.⁴⁴ Komoróczy szerint a Habsburg-dinasztia tagjai a 18. század végétől formális gesztusok által jelezték, hogy a zsidók számíthatnak rájuk. Országjáró útjaik alkalmával fogadták a zsidó küldöttségeket vagy

⁴³ Singer 1907: 211.

⁴⁴ Komoróczy 2012: 307–310.

hozzájárultak, hogy köszöntésükre a zsidók képviselői is megjelenjenek. A Tóra-tekerccsel történő köszöntés ezek során az uralkodóval való találkozás részét képezte.⁴⁵ A Ferenc József – aki apostoli magyar királyként Jeruzsálem királya is volt – 1869-es szentföldi látogatásáról⁴⁶ szóló tudósításban a *Vasárnapi Ujság* című képes családi lap hasábjain az *intrada* gyakorlata jelent meg.

„A király tábornagyi ruháját ölté fel, a szent István rendjét tévé mellére, míg a kíséret szintén díszruhában jelentkezett. Most már csak egy keskeny hegyhát választott el lovaglásunk céljától. E hegy magaslatain jött elénk a város első küldöttsége: Jeruzsálem magyar zsidói, kiknek háromszinü lobogója e felirást mutatá: »Éljen a császár és magyar apóst.[oli] király Ferencz József. Éljen a nemzet. A magyar, morva és cseh, izraelita község.« – Most természetesen egyik küldöttség a másikat követé, míg az utakat ezernyi néptömeg környezé, kiáltásokkal üdvözölve bennünket.»⁴⁷

A korabeli tudósítások szerint a császár-király a bevonulás során megcsókolta az elé vitt Tórát. IV. Károly király útjairól, a fogadására elé vonuló zsidó küldöttségekről a Monarchia egész területéről tudósított az *Egyenlőség*. Ezen látogatásokból a szerkesztőség olvasatában nem – a továbbra is élő⁴⁸ – *intrada* részletei rajzolódtak ki, hanem a rabbikkal kezet fogó, a hitközségek élete felől érdeklődő uralkodó képe, aki az izraelita felekezet birodalmon belüli helyzete felől is tájékozott.⁴⁹ A királyi szövetséges toposzának újabb jelentésrétegét nyújthatta az alattvalókkal történő

⁴⁵ Komoróczy 2012: 883.

⁴⁶ Ferenc József szentföldi látogatásának osztrák–magyar izraelita művészettörténeti emlékeiről lásd Arad 2015.

⁴⁷ *A király Jeruzsálemben* 1869.

⁴⁸ *A király Zlocovban* 1917; *A gyöngyösi tűzvész...* 1918; Szabó 1918; *A királyi pár Pozsonyban* 1918a; *A királyi pár Pozsonyban* 1918b; *A királyi pár debreceni tartózkodása...* 1918; *A debreceni királylátogatás* 1918.

⁴⁹ *A király Zlocovban* 1917.

kapcsolattartásban a merev udvari viselkedési formákat szelektíven kezelő fiatal király. Uralkodói magatartásának⁵⁰ a neológ sajtóban „*demokratikus*” jelzővel illetett megnyilvánulásai a katolikus emlékezeti kánonban is megjelentek.⁵¹

Az *Egyenlőség* főszerkesztője, Szabolcsi Lajos, aki apját követte e székben, az elhunyt Ferenc József és Károly Ferenc József trónörökös kapcsolatára Mózes és Józsué hasonlatát alkalmazta. Ahogyan a pusztai vándorlás végén Mózes sem léphetett be Kánaánba, úgy Ferenc József sem láthatta meg az új világot. Népeit a megpróbáltatásokkal teli, de diadalmasnak ígérkező úton a mellette felnövekvő, új nemzedéket képviselő Károly trónörökös mint Józsué vezeti tovább a béke felé.

„A nagy aggastyán meghalt az utolsó hegyen, a jövő küszöbén. Add, ó Urunk, minden királyok Istene, hogy az Ő Jósúája vezethessen bennünket a béke és a fejlődés ígértföldjére. Bizunk benned, milliók Jósúája, új uralkodónk! Ifjuságodat ott tölthetted a Mester oldalán. Reád helyezte kezét, felavatott téged. Mélységes a gyász közöttünk és szünni nem akar. Sirunk a pusztában, elhagyott gyermekek. Jöjj, Jósua és vezess bennünket diadalmas ifjuságoddal!”⁵²

Az *intrada* és a *laudatio* szertartásának része volt a *communitas judeorum*ot érintő korábbi kiváltságok új uralkodó általi megerősítése. Ez része volt a Ferenc József útjait kísérő köszöntéseknek és IV. Károly hivatalos látogatásainak is, holott az egykori önrendelkező *kahalokat* már rég a felekezeti szerkezet hitközségei váltották fel. Az *intrada* keretében értelmezhető Ferenc József visszatérő kijelentése: „*Népeim irányában a valláskülönbség nem képez válaszfalat szívemben. Királyi kegyelemre és oltalomra tehát önök is*

⁵⁰ *Az új uralkodó* 1916.

⁵¹ Boldoggá avatási *Positíójának* népszerűsítő változatában lásd Kovács 2004: 49, 87–88. A kortárs legendákról lásd Speidl 2016.

⁵² Szabolcsi 1916.

mindenkor számíthatnak.”⁵³ IV. Károly szintén megerősítette elődje nyilatkozatait, az *intrada*- és audiencia-leírások viszont már új időket sugalltak.

*„A dómtemplomból valló visszaérkezéséig a vallásos küldöttség ismét megvárta a királyt, aki miután kocsija a zsidó templomot már elhagyta volt, visszafordult és kezével bucsut intett az izraelita hitközség küldöttsége felé.”*⁵⁴

Gerő András a vallási hagyomány és a modern politikai szerep találkozását Ferenc József esetében az életrend és az uralkodó számára változatlan férfidivat egységében ragadta meg. *„A hivatalnok-katona vagy a katona-hivatalnok ideálját testesítette meg. Merthogy a kétféle »ethosz« között van közös pont: a szolgálat és a kötelességteljesítés. Az Isten által elrendelt világ szolgálata és a szolgálat kötelességének tudata”*⁵⁵ – írja Gerő. A háború végéig az izraelita felekezeti közbeszédet az Örökkévaló által legitimált uralkodó képe határozta meg, aki Ferenc József esetében hivatalnok-uralkodóként egyedi dolgot vitt véghez a felekezet életében: egyenjogúsította és más felekezetű alattvalóival egyenrangúnak ismerte el a zsidóságot. Az izraelita sajtódiskurzusokban az uralkodóház ennek az örökségnek lett a továbbvivője.

Ha a történetírás által premodernnek tekintett világértelmezési modellek továbbéléseire is kiterjed figyelmünk, érdemes a jelen emlékezet-történetével is számolni. A magyarországi gyökerű elvándorolt ortodox közösségi emlékezeti kánonban két Habsburg-uralkodó neve él: Mária Teréziáé és Ferenc Józsefé. *„Máriá Tereziá hármársász”, „a gonosz”* jelzővel maradt fenn.⁵⁶ Ezzel szemben Ferenc József alakja az ortodox közösségek emlékezeti kánonjában *melech sel cheszed*ként, kegyes királyként van jelen ma is.⁵⁷ A kifejezés gyökere szentírási, alapja pedig az ortodoxia irányába

⁵³ *A király szavai márványban* 1894.

⁵⁴ *A királyi pár Pozsonyban* 1918b.

⁵⁵ Gerő 2016: 270.

⁵⁶ Deutsch 1990: 8.

⁵⁷ Fényes Balázs szíves szóbeli közlése.

tett uralkodói kegy. A *Példabeszédek* 20,28 az igazságos és kegyes királyi magatartást a trón támaszának nevezi: „*Kegyesség és igazság megóvják a királyt, és kegyességgel támasztja trónját.*”⁵⁸ A polgári és vallásszabadság okán a modern nyugati államok is kegyes királyságokként (*málchut sel cheszed*) jelentek meg az ortodox rezponzum- és történeti irodalomban.⁵⁹

⁵⁸ Az idézett hely IMIT Biblia szerinti magyar fordítása eltér a hébertől: „*Szeretet és hűség megóvják a királyt, és szeretettel támasztja trónját.*”

⁵⁹ Menasse Klein, *Misne halachot*. 17 kötetében elszórva 14-szer szerepel. Például harmadik kötet 35. pont. Fényes Balázs szíves közlése.

Források és felhasznált irodalom

- A debreceni királylátogatás* 1918: Hírek – A debreceni királylátogatás. *Egyenlőség* 1918. november 2. 9.
- Adler Illés 1916: A koronás mártír. *Egyenlőség* 1916. nov. 25. 2.
- A gyöngyösi tűzvész...* 1918: Hírek – A gyöngyösi tűzvész... *Egyenlőség* 1918. május 26. 10.
- A királyi pár debreceni tartózkodása...* 1918: Hírek – A királyi pár debreceni tartózkodása... *Egyenlőség* 1918. október 26. 9–10.
- A királyi pár Pozsonyban* 1918a: Hírek – A királyi pár Pozsonyban. *Egyenlőség* 1918. július 20. 9.
- A királyi pár Pozsonyban* 1918b: Hírek – A királyi pár Pozsonyban. *Egyenlőség* 1918. július 27. 14–15.
- A király Jeruzsálemben* 1869: Tárház – A király Jeruzsálemben. *Vasárnapi Ujság* 1869. november 28. 660.
- A király szavai márványban* 1894: Hírek – A király szavai márványban. *Zsidó Híradó* 1894. október 25. 9.
- A király Zlocovban* 1917: Hírek – A király Zlocovban. *Egyenlőség* 1917. augusztus. 18. 14.
- Arad, Lily 2015: Realising a Dream. Emperor Franz Joseph I and his Peoples at the Austrian Hospice in Jerusalem. In: Bugnyar, Markus – Wohnout, Helmut (eds.): *At Home in the Orient – The Austrian Hospice in Jerusalem*. Vienna, 251–280.
- Az új uralkodó* 1916: Az új uralkodó. *Egyenlőség* 1916. november 25. 10.
- Barna Gábor – Pernye-Klamár Sára 2013: Egyletek és egyesületi élet Óbecsén a 20. század közepéig. In: Glässer Norbert (szerk.): *Óbecse a polgárosodás útján*. Óbecse, 344–393.
- Damohorská, Pavla 2010: *The Jewish Prayer for the Welfare of the Country as the Echo of Political and Historical Changes in Central Europe*. Praha.
- Deutsch, Alexander 1990: *Di Taylung in Ungarn*. New York.

- Diószegi István 1997: *A hatalmi politika másfél évszázada. 1789–1939.* (História könyvtár. Monográfiák) Budapest.
- Dubin, Lois C. 2014: Yosef Hayim Yerushalmi, the Royal Alliance, and Jewish Political Theory. *Jewish History* (28.) 1. 51–81.
- Fényes Balázs 2011: Bűn és büntetés paradigmája a rabbinikus hagyományban. In: Uő.: „Őrizzétek meg őrizetemet...” *Tanulmányok a rabbinikus hagyomány köréből.* Budapest, 7–41.
- Fischer Gyula 1922: A király halálára. *Egyenlőség* 1922. ápr. 8. 6.
- Gerő András 2004: *Képzelt történelem. Fejezetek a magyar szimbolikus politika XIX–XX. századi történetéből.* Budapest.
- Gerő András 2014: *Merénylettől a hadüzenetig. A béke utolsó hónapja a Monarchia Magyarországon (1914. június 28. – 1914. július 28.).* Budapest.
- Gerő András 2016: *Ferenc József és a magyarok.* Budapest.
- Glässer Norbert 2016: „Bless Our King, Who You Sent Like Moses”. Jewish Religious Interpretations of Loyalty to Hungarian King Francis Joseph. In: Barna, Gábor – Gyöngyössi, Orsolya (eds.): *Religion, Culture, Society 3. Yearbook of the MTA-SZTE Research Group for the Study of the Religious Culture.* Szeged, 76–95.
- Glässer Norbert 2017: „Égből szállott mireánk ez a korona, Isten küldte azt neked miáltalunk”. IV. Károly koronázásának neológ izraelita diskurzustradíciói. *Ethnographia* (128.) 2. 79–95.
- Glässer Norbert – Zima András 2014: A magyarországi *Wissenschaft des udentums* íve Löwöktől Scheiberig. Scheiber Sándor, a Löw-hagyaték gondozója. Utószó. In: Löw Immanuel: *Zsidó folklór tanulmányok.* Barna Gábor – Glässer Norbert – Zima András (szerk.). (Szegedi vallási néprajzi könyvtár 33.) Szeged, 146–169.
- Heller, Hermann (Hg.) 1911: *Erzherzog Franz Ferdinand der Thronfolger sterreichs.* (Habsburger Bibliothek) Brünn.

- Károly királyi herceg és Zita főhercegnő...* 1912: [Károly királyi herceg és Zita főhercegnő dedikált eljegyzési képe.] *Zászlónk* 1912. szeptember 15. 2.
- Kiss Arnold 1917: *Mirjam. Imádságok zsidó nők számára.* 45. jubileumi kiadás. Budapest.
- Klieber, Rupert 2010: *Jüdische, christliche, muslimische Lebenswelten der Donaumonarchie. 1848–1918.* Wien – Köln – Weimar.
- Komoróczy Géza 2012: *A zsidók története Magyarországon. I. A középkortól 1849-ig.* Pozsony.
- Kovács Gergely 2004: *Fogadd a koronát! Károly magyar király hitvalló élete.* Debrecen.
- Kőrösi László (szerk.) 1894: *I. Ferencz József.* (Kortörténeti könyvtár 2.) Budapest.
- Maczó Ferenc 2016: *Az utolsó magyar királykoronázás. IV. Károly király és Zita királyné koronázási ünnepe Budapesten 1916 végén.* MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest.
- Romsics Gergely 2010: *Nép, nemzet, birodalom: A Habsburg Birodalom emlékezete a német, osztrák és magyar történetpolitikai gondolkodásban, 1918–1941.* Budapest.
- Singer S. Leó 1907: *Kötelességtan.* Rimaszombat.
- Speidl Zoltán 2016: A „számkivetett”, és a „mesebeli” király. IV. Károly és fia, Ottó – legitimista „legendák”. In: Glässer Norbert – Zima András (szerk.): *„A királyhűség jól bevált útján...” Rendi és nemzeti kötődések szimbolikus változásai 1867 és 1918 között.* (Szegedi vallási néprajzi könyvtár 54; A vallási kultúrákutatók könyvei 25.) Szeged, 423–444.
- Szabolcsi Lajos 1916: Meghalt a király. *Egyenlőség* 1916. november 25. 1.
- Szabó Imre 1918: Az üszkők városából. *Egyenlőség* 1918. június 2. 7.
- Unowsky, Daniel L. 2006: *The Pomp and Politics of Patriotism. Imperial Celebrations in Habsburg Austria, 1848–1916.* (Central European Studies) West Lafayette.

- Veidlinger, Jeffrey 2009: The Jewish Historical and Ethnographic Society: Collecting the Jewish Past. In: Uő.: *Jewish Public Culture in the Late Russian Empire*. (The Modern Jewish Experience) Bloomington – Indianapolis, 229–260.
- Zima András: 2013: *A történetiség új rendje a budapesti magyar nyelvű neológ és cionista sajtóban. 1882–1938. Új kultúrtörténeti tanulmány*. (PhD disszertáció) Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem, Budapest.